

چکیده

در نوشته حاضر، تکواژ در گروه فعلی، که یکی از مباحث مهم کتاب‌های زبان فارسی متوسطه است، مورد بررسی قرار گرفته است. این بحث در دو مقوله تکواژ آزاد و وابسته بیان شده و در هر بخش، از مطالب مهم و اساسی سخن به میان آمده است.

کلیدواژه‌ها:

گروه فعلی، بن ماضی، بن مضارع، تکواژ آزاد، تکواژ وابسته، تکواژهای صرفی، تکواژهای اشتقاقی.

مقدمه

بحث تکواژ از جمله مباحثی است که از طرح آن در کتاب‌های درسی بیش از یک دهه می‌گذرد اما هنوز آن چنان که شایسته است، زوایای آن مورد بررسی قرار نگرفته است. کتاب‌های درسی مطالبی کلی و گاه مبهم را در این مورد مطرح کرده و درباره جزئیات آن سخن نگفته‌اند. مبحث تکواژ به‌ویژه در مورد فعل چندان مورد بررسی قرار نگرفته و اغلب مطالب و مباحث مطرح شده به اسم مربوط است. از سوی دیگر، سؤالات مطرح شده در کنکور سراسری در سطحی فراتر از کتاب درسی متوسطه طرح می‌شوند. لذا ضرورت دارد که مقوله‌های دستوری کتاب‌های درسی، مورد بررسی دقیق‌تر قرار گیرند تا بتوان ابهامات را تا حدودی برطرف کرد. در این مقال برآنیم که تکواژ را در گروه فعلی بررسی کنیم. یادآوری می‌شود که در تدوین مقاله از همان اصطلاحات رایج کتاب‌های درسی استفاده شده است.

تکواژ در گروه فعلی

تکواژ دومین واحد زبان است که از یک یا چند واج ساخته می‌شود (وحیدیان کامیار، ۱۳۷۹: ۷) و شامل دو دسته آزاد و وابسته است.

الف) تکواژ آزاد در گروه فعلی:

۱. فعل ماضی:

۱-۱. فعل ماضی ساده: این ساخت، یک تکواژ آزاد^۱ دارد. این تکواژ یا بن ماضی است یا بن مضارع^۲:

رفتم: «رفت» تکواژ آزاد است.

ایستاد: «ایست»^۳ تکواژ آزاد است. این فعل، از افعال باقاعده (وحیدیان کامیار، ۱۳۷۹: ۳۷) است.

۱-۲. ماضی استمراری: این ساخت نیز مانند ماضی ساده یک تکواژ آزاد دارد و آن هم بن ماضی یا مضارع است:

می‌دویدم: «دو» تکواژ آزاد. می‌آمدیم: «آمد» تکواژ آزاد.

۱-۳. ماضی نقلی: این فعل دو تکواژ آزاد دارد؛ یکی تکواژ بن ماضی یا مضارع فعل اصلی، و دیگر تکواژ «م»، «ی»، «است»، «ایم»، «اید» و «اند»^۴:

فرستاده‌اید: «فرست» و «اید» تکواژ آزاد.

شکسته‌اند: «شکست» و «اند» تکواژ آزاد.

۱-۴. ماضی بعید: این ساخت نیز دو تکواژ آزاد دارد؛ یکی بن ماضی یا مضارع فعل اصلی، و دیگری بن ماضی فعل کمکی (بود):

آراسته بودم: «آرا» و «بود» تکواژ آزاد.

گرفته بودی: «گرفت» و «بود» تکواژ آزاد.

۱-۵. ماضی التزامی: این ساخت نیز دو تکواژ آزاد دارد؛ یکی بن ماضی یا مضارع فعل اصلی، و دیگری بن مضارع فعل کمکی (باش):

افتاده باش: «افت» و «باش» تکواژ آزاد.

گرفته باشند: «گرفت» و «باش» تکواژ آزاد.

محمدامین شمس‌نیا

کارشناس ارشد زبان و ادب فارسی و دبیر ادبیات دبیرستان‌ها و مراکز پیش‌دانشگاهی و مدرس مراکز پیام نور و دانشگاه آزاد پیرانشهر

۱-۶. ماضی مستمر: ساخت این فعل ماضی هم دارای دو تکواژ آزاد است؛ بن ماضی فعل کمکی (داشت) و بن ماضی یا مضارع فعل اصلی: داشت می‌دوید: «داشت» و «دو» تکواژ آزاد. داشتیم می‌گفتیم: «داشت» و «گفت» تکواژ آزاد.

۲. فعل مضارع:

۲-۱. مضارع اخباری: این ساخت یک تکواژ آزاد دارد که همان بن مضارع است:

می‌جویم: «جو» تکواژ آزاد. می‌گردانند: «گرد» تکواژ آزاد. مضارع التزامی: این ساخت هم یک تکواژ آزاد دارد که همان بن مضارع است:

بدوانم: «دو» تکواژ آزاد. ببازند: «باز» تکواژ آزاد.

۲-۳. مضارع مستمر: این ساخت دو تکواژ آزاد دارد؛ بن مضارع فعل کمکی (دار) و بن مضارع فعل اصلی:

دارد می‌ریزد: «دار» و «ریز» تکواژ آزاد.

دارید می‌اندازید: «دار» و «انداز» تکواژ آزاد.

۳. فعل مستقبل: این ساخت دو تکواژ آزاد دارد؛ بن مضارع فعل کمکی (خواه) و بن ماضی یا مضارع فعل اصلی:

خواهد دانست: «خواه» و «دان» تکواژ آزاد.

خواهیم گماشت: «خواه» و «گماشت» تکواژ آزاد.

۴. فعل مجهول: فعل مجهول براساس زمان و ساخت فعلی که مجهول شده است، دارای تکواژهای آزاد متفاوتی است:

۴-۱. مجهول ماضی ساده: خورده شد؛ «خور» و «شد» تکواژ آزاد. ۴-۲. مجهول ماضی استمراری: کاشته می‌شد؛ «کاشت» و «شد» تکواژ آزاد.

۴-۳. مجهول ماضی نقلی: پرداخته شده است؛ «پرداخت» و «شد» و «است» تکواژ آزاد.

۴-۴. مجهول ماضی بعید: پوشیده شده بودند؛ «پوش» و «شد» و «بود» تکواژ آزاد.

۴-۵. مجهول ماضی التزامی: دوخته شده باشد؛ «دوخت» و «شد» و «باش» تکواژ آزاد.

۴-۶. مجهول ماضی مستمر: داشت چکانده می‌شد؛ «داشت» و «چک» و «شد» تکواژ آزاد.

۴-۷. مجهول مضارع اخباری: ربوده می‌شود؛ «ربود» و «شو» تکواژ آزاد. ۴-۸. مجهول مضارع التزامی: رویانده بشود (شود)؛ «رو» و «شو» تکواژ آزاد.

۴-۹. مجهول مضارع مستمر: دارد پخته می‌شود؛ «دار» و «پخت» و «شو» تکواژ آزاد.

۴-۱۰. مجهول مستقبل: گرفته خواهد شد؛ «گرفت» و «خواه» و «شد» تکواژ آزاد.

۵. فعل پیشوندی: این ساخت نیز مانند افعال ساده بالا براساس زمان و نوع، تعداد تکواژهایش متفاوت است و تنها تفاوتش با فعل ساده از نظر ساختاری این است که یک پیشوند بیشتر دارد: برخواهد گشت: «خواه» و «گشت» تکواژ آزاد. داشتم برمی‌گشتم: «داشت» و «گشت» تکواژ آزاد.

۶. فعل مرکب: بحث تکواژهای فعل مرکب نامحدود است؛ زیرا جزء غیرصرفی آن مشخص نیست. از سوی دیگر، اگر بحث عبارات‌های کنایی را به آن بیفزاییم، گستردگی آن بیشتر هم می‌شود؛ برای مثال، موارد زیر را می‌توان ذکر کرد:

مطالعه کردم^۵: «مطالعه» و «کرد» تکواژ آزاد.

از پا افتادند: «از»، «پا» و «افت» تکواژ آزاد.

۷. فعل امر: فعل امر اگر از فعل ساده و پیشوندی ساخته شده باشد، یک تکواژ آزاد دارد.^۶ این تکواژ بن مضارع است اما گر از فعل مرکب ساخته شده باشد، تعداد تکواژهای آزاد آن - چنان‌که در فعل مرکب اشاره شد - مشخص نیست:

برو: «رو» تکواژ آزاد. برگرد: «گرد» تکواژ آزاد.

مطالعه کن^۷: «مطالعه» و «کن» تکواژ آزاد.

ب) تکواژ وابسته در گروه فعلی:

۱. تکواژهای اشتقاقی: از میان تکواژهای وابسته فعل، فقط پیشوندهای «بر»، «در»، «باز»، «فرو»، «فرا»، «وا»، «پس» و «ور»^۸ اشتقاقی هستند؛ زیرا ساختمان فعل را تغییر می‌دهند. بقیه تکواژهای وابسته فعل، تصریفی هستند:

۱-۱. بر: برگشتن ۱-۲. در: دریافتن

۱-۳. باز: بازگرداندن ۱-۴. فرو: فرورفتن

۱-۵. فرا: فراگرفتن ۱-۶. وا: واداشتن

۱-۷. پس: پس دادن ۱-۸. ور: ور رفتن

۲. تکواژهای تصریفی:

۲-۱. «ن» تکواژ منفی‌ساز و نهی: هر فعلی را می‌توان با افزودن تکواژ منفی‌ساز «ن» منفی کرد. تلفظ این تکواژ «نت» است اما گر پیش از «می» بیاید، «ن» تلفظ می‌شود (وحیدیان کامیار، ۱۳۷۹: ۶۴): نیامد: «ن» تکواژ منفی‌ساز نمی‌خواهم: «ن» تکواژ منفی‌ساز می‌گویند (وحیدیان کامیار، ۱۳۷۹: ۵۶). گاهی به جای «ن» نهی در زبان ادبی «ه» به کار می‌رود (وحیدیان کامیار، ۱۳۷۹: ۵۶):

نرو: «ن» تکواژ نهی ممکن: «ه» تکواژ امر

۲-۲. تکواژ «ب»: بر سر فعل امر و مضارع التزامی می‌آید:

بزن: «ب» تکواژ امر برویم: «ب» تکواژ مضارع التزامی

۲-۳. تکواژ «می»: این تکواژ بر سر ماضی استمراری و مضارع اخباری می‌آید. همچنین، در ساختمان فعل‌های ماضی و مضارع مستمر به کار می‌رود.

میریفت: ماضی استمراری می‌روم: مضارع اخباری

داشتید می‌رفتید: ماضی مستمر دارند می‌روند: مضارع مستمر
۲-۴. تکواژهای ماضی‌ساز: تکواژهای «د»، «ید»، «اد»، «ت»، «ست»، «یست»، «بست» و «فت» تکواژهای ماضی‌سازند و از بن مضارع برخی از فعل‌ها، بن ماضی می‌سازند:

۱-۴-۲. د: خورد ← خور (بن مضارع) + د (تکواژ ماضی‌ساز)

۲-۴-۲. ید: گردید ← گرد (بن مضارع) + ید (تکواژ ماضی‌ساز)

۳-۴-۲. اد: افتاد ← افت (بن مضارع) + اد (تکواژ ماضی‌ساز)

۴-۴-۲. ت: کشت ← کش (بن مضارع) + ت (تکواژ ماضی‌ساز)

۵-۴-۲. ست: آراست ← آرا (بن مضارع) + ست (تکواژ ماضی‌ساز)

۶-۴-۲. یست: دانست ← دان (بن مضارع) + یست (تکواژ ماضی‌ساز)

۷-۴-۲. یست: نگریست ← نگر (بن مضارع) + یست (تکواژ ماضی‌ساز)

۸-۴-۲. فت: پذیرفت ← پذیر (بن مضارع) + فت (تکواژ ماضی‌ساز)

۵-۴-۲. تکواژ شناسه: شناسه به آخر فعل‌های ماضی و مضارع می‌پیوندد و مشخص فعل را مشخص می‌کند. از میان افعال، در

پایان سوم شخص مفرد ماضی- به استثنای سوم شخص مفرد

ماضی التزامی- و امر مفرد شناسه نمی‌آید و به اصطلاح، تهی

(∅) است. این تکواژ (تهی) نمود آوایی ندارد اما در شمارش

تعداد تکواژها، یک تکواژ محسوب می‌شود. شناسه‌ها عبارت‌اند از:

مضارع		ماضی		شخص / فعل
جمع	مفرد	جمع	مفرد	
یم	م	ید	د	اول شخص
ید	ی	ند	د	دوم شخص
ند	د			سوم شخص

فعل سوم شخص مفرد ماضی مستمر دو تکواژ تهی دارد:

داشت + ∅ + می + رفت + ∅ (مدرسی، ۱۳۸۷: ۲۵۴)

فعل‌های «است»، «نیست» و «هست» نیز هر کدام یک تکواژ تهی دارند.

۴-۶. تکواژ «ه» (=) صفت مفعولی: این تکواژ در ساختمان فعل‌های ماضی نقلی، بعید و التزامی و نیز همه ساخت‌های فعل مجهول به کار می‌رود:

ماضی نقلی: دیده‌ام ماضی بعید: دیده بودم

ماضی التزامی: دیده باشم فعل مجهول: دیده شدم

۴-۷. تکواژ گذراساز «ان»: این تکواژ به بن مضارع برخی از فعل‌های ناگذر افزوده می‌شود و آن‌ها را گذرا به مفعول می‌کند.

برخی از فعل‌های گذرا نیز این تکواژ را می‌پذیرند و به گذرای

سببی تبدیل می‌شوند. (وحیدیان کامیار، ۱۳۷۹: ۶۵)

پی‌نوشت

۱. تا مبحث فعل پیشوندی، همه مثال‌ها از فعل ساده ذکر شده و تکواژهای آن براساس ساختمان فعل ساده است.

۲. بن ماضی برخی از افعال (افعال باقاعده) از بن مضارع + تکواژهای ماضی‌ساز است؛ بنابراین، تنها بن مضارع آن تکواژ آزاد است.

۳. «د» تکواژ ماضی‌ساز و از تکواژهای وابسته است.

۴. در برخی از کتاب‌های دستور زبان فارسی از جمله «از واج تا جمله، ص ۲۰۲» فعل کمکی ماضی نقلی را تکواژ وابسته دانسته‌اند؛ در این صورت سه ایراد مطرح است که آزاد بودن این تکواژ را تقویت می‌کند.

یکی این‌ها آن‌ها را فعل (فعل کمکی) نامیده‌اند (وحیدیان کامیار، ۱۳۷۹: ۶۳) و فعل، تکواژ وابسته نیست؛

دوم این‌ها که این تکواژ در سوم شخص مفرد به صورت «است» ظاهر می‌شود و تکواژ آزاد است؛

سوم این‌ها که این فعل‌ها در اصل مخفف «استم، استی و...» هستند و همچنان که «ی» در «بیماری» (بیمار هستی) تکواژ آزاد و یک واژه است، این موارد را نیز می‌توان تکواژ آزاد تلقی کرد.

۵. مثلاً در جمله «من دیروز این کتاب را مطالعه کردم».

۶. البته قبل از صرف در زمان‌های مختلف، مثلاً در زمان ماضی ساده، یک تکواژ آزاد است اما در صورت صرف آن در زمان‌های مختلف، تعداد تکواژهای آزاد آن متغیر خواهد بود.

۷. مثلاً در جمله «این کتاب را مطالعه کن».

۸. تکواژهای «پس» و «ور» نیز پیشوند فعل‌اند. (وحیدیان کامیار، ۱۳۷۹: ۵۹)

۹. استاد خسرو فرشیدورد در صفحه ۴۱۲ دستور مفصل امروز، سه تکواژ اخیر (یست، یفت و یست) را نیز جزء تکواژهای ماضی‌ساز دانسته است.

منابع

۱. انوری، حسن/ احمدی گیوی، حسن؛ دستور زبان فارسی (۲)، چاپ بیست و یکم، تهران، فاطمی، ۱۳۸۰.
۲. عزتی‌پور، احمد و اسماعیلی، محسن؛ کتاب معلم زبان فارسی (۳)، چاپ دوم، تهران، شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران، ۱۳۸۱.
۳. فرشیدورد، خسرو؛ جمله و تحول آن در زبان فارسی، چ ۱، امیرکبیر، ۱۳۷۵.
۴. فرشیدورد، خسرو؛ دستور مفصل امروز، چاپ دوم، تهران، سخن، ۱۳۸۴.
۵. مدرسی، فاطمه؛ از واج تا جمله: فرهنگ زبان‌شناسی- دستوری، چاپ دوم، تهران، چاپار، ۱۳۸۷.
۶. مشکوه‌الدینی، مهدی؛ دستور زبان فارسی، چاپ چهارم، مشهد، دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۳۷۳.
۷. منشاوی، مرتضی و دیگران؛ کتاب معلم زبان فارسی (۲)، چاپ دوم، تهران، شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران، ۱۳۸۲.
۸. وحیدیان کامیار، تقی با همکاری غلامرضا عمرانی؛ دستور زبان فارسی (۱)، چاپ اول، تهران، سمت، ۱۳۷۹.